

ਨਾਵਲ 'ਤਮਸ': ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ

NOVEL 'TAMAS':- IK ADHIYAN

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (Dr. Sukhwinder Kaur)

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ (Assistant Professor, Punjabi)

ਪੰ. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ ਫ਼ਾਰ ਵੂਮੈਨ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ)

Email ID: drsukhwinderkaur2004@gmail.com ਮੋਬਾਈਲ: +91-73550-83007

ਸਾਰ (Abstract)

'ਤਮਸ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਾ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਡੰਬਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਸੀ ਜੰਗਾ-ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੁਕਸਾਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਰਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਾਚਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤਬਾਹ, ਦਰ ਦਰ ਤੇ ਭਟਕਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਵਜੂਦ, ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬਾਲਾਂ ਨਾਲ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਖੜ ਔਰਤਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਦੀ ਫਿਕਰ, ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਿਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਵਹਾਉਣ ਦੇ ਸੂਖਮ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ, ਵਹਿਸ਼ੀਪੁਣੇ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਈਚਾਰਿਕ ਸਾਂਝਾ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣਿਆਂ ਜਾਣੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਬਚਾਓ ਕਰਨਾ, ਸੂਰ ਤੇ ਗਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਵਾ ਕੇ ਮਾਹੌਲ ਖਰਾਬ ਕਰਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਆਰਐਸਐਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਚਿਹਰੇ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਿਤਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): 'ਤਮਸ', ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ, ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, 1947 ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲ ਤਮਸ ਲੇਖਕ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਲੇਖਕ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਪਾਠ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਲਚਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਸਮਕਸ਼, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਆਕਾਰ, ਕੱਚੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝਾ, ਸਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਨਮੋਹਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ

ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ ਤਣਾਓ ਦੀ ਸੰਕਟਮਈ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਸੁਖਾਵੇਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁੱਲ ਇੱਕੀ ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ 280 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਪੰਜਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਸਮੇਟਦਾ ਲੇਖਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਪਾਜਾ ਉਘਾੜਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਮਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੋਸ਼ ਤੇ ਜੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਂਕੜਿਆਂ ਵਾਂਗ

ਤੋਂ ਕੋਰੀ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੀ, ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਮਨਫੀ, ਆਰਥਿਕ ਥੋੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੋਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਹਰ ਹੀਲੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਸਮਝਣ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ, ਉਖੜੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਕਾਮ, ਭਰਾਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਚੀਸ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕਿੱਤੇ ਨਾ ਕਿੱਤੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਠਾਠਾ ਮਾਰਦੀ, ਕਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਕੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਸੰਕਟਾਂ ਤੇ ਤਣਾਵਾਂ ਦੇ ਭੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਚਿਤਰਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲ, ਵਿੱਚ ਖਿੱਚੇ ਤਾਣ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਫ਼ਿਤਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਦੱਬਦਬੇ ਹੇਠ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਿਚਰਦੇ 14, 15 ਤੇ 16 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅਲੜ੍ਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਂਗ ਸਿਆਣਪ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਸੁਣੀਆ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਬਦਲੇਖੇਰੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪੇਤ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦੀ, ਅੱਗਾਂ ਲਾਉਂਦੀ, ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹਾਦਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚੇਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੋਝੀ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਕਾਇਰ, ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਰਵੱਈਏ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਥੋਥਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰੀ ਹੋਂਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਤਮਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹੈ। ਤਮਸ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖਰ੍ਹਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ:

"ਤਮਸਿ(ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤਮਸ) ਤਮੇਗੁਣ। ਗੁੱਸਾ ਉਦਾਸੀ, ਛਿਬਿਆਨ, ਅਕੇਵਾਂ ਆਦਿ ਹਾਲਤਾਂ। ਯਥਾ- 'ਤਮਸਿ ਲਗਾ ਸਦਾ ਫਿਰੇ' 1

"ਤਮਸ ਸੰ. ਕ. ਸੰਗਯਾ-ਤਮੇਗੁਣ -1 ਅੰਧਕਾਰ, ਹਨੇਰਾ"2

"ਤਮਸ (ਸੰਗਿਆ) 1 ਅੰਧਕਾਰ, 2 ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ"3

"ਅੰਧਕਾਰ, ਅੰਧੇਰਾ, ਆਗਿਆਨ, ਅਵਿਦਿਆ"4

"1 ਅੰਧਕਾਰ 2 ਪੈਰ ਦੀ ਨੇਕ"5

ਉਪਰੋਕਤ ਤਮਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ "ਤਮਸ" ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਫੱਬਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੇ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ

ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਮੁੱਕਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਲਹਿਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨੰਗਾ ਨਾਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਚਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਖੰਭੂ ਪਾਉਂਦੇ ਮਨਚਲੇ ਮਨ, ਯਥਾਰਥਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵੱਖਰੇਵਾਂ, ਧਰਮ ਸੰਖੇਪਤਾਂ, ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦੀਆਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਖਸ਼ਸ਼ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਦੈਂਤ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵੱਟਦੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਖੇਖਲੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਵੇਦਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮਾਮੂਲੀ ਤੇ ਨਿਗੂਣੀ ਵਸਤੂ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਤੇ ਫਾਲਤੂ ਸਮਝ ਕੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਥੀਮ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਬਾਰੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ,

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਡੁੱਬੇ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ.... ਧਾਰਮਿਕ ਜੜਤਾ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਪੂੰਜੀਗ੍ਰਸਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੋਏ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ... ਸੂਰ ਅਤੇ ਗਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਣ ਦਾ ਪੁੰਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੰਗਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਿਮਾਗਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵੱਢਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ। ... ਇਹ ਇਕ ਮਾਹੌਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਚ ਗਹਿਰੇ ਇਤਿਹਾਸਬੋਧ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਰਅਸਲ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਸਦੇ ਦਾਨਵੀ ਪੰਜਿਆ ਤੋਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ 'ਚ ਇਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਅਤੇ ਇਸ 'ਚ ਹੋ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਸਲ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆੜ 'ਚ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਠਾਈ ਗਈ ਇਕ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦ ਹੈ।6

ਹਿੰਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਗੋਪਾਲ ਰਾਏ ਤਮਸ ਨਾਵਲ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਤਮਸ ਉਸ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।⁷

ਨਾਵਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਨਾਹਗਾਹ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ, ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਬਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਆਰਐਸਐਸ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਪਣੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਜੁੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਜਾਨਵਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪੂਜਕ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਰਵਾਇਆ ਗਿਆ? ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਧਿਰਾਂ ਹਨ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆ ਕਰਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾਉਣਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਹੋਰ ਪੱਕੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹਲੇ ਬੈਠੀ ਕੰਨਸੋਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਤਬਕੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਵਰਤੀਰਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ-

"ਪਰ ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼

ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਓ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਏ। " ਬਖਸ਼ੀ ਜੀ ਬੋਲੇ ਅਤੇ ਬੋਲਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੰਡੀ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਕਾਰਨ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਪੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

"ਤਾਕਤ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਡਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਏ। " ਰਿਚਰਡ ਨੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਬਖਸ਼ੀ ਜੀ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਓ ਤਾਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ। ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੇ ਆਪਸ 'ਚ ਲੜੇ ਤਾਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦਾ। " ਉਹਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਾਨ ਲਗਾਤਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਭਲ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ:

"ਪਰ ਦੱਸੋ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। " ਤੇ ਉਹਨੇ ਹਯਾਤ ਬਖਸ਼ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

"ਜੇ ਪੁਲਿਸ ਚੈਕਸ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ", ਹਯਾਤ ਬਖਸ਼ ਬੋਲਿਆ, "ਵੈਸੇ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੇ ਕੁਝ ਮਿਲਿਆ ਏ, ਉਸ ਪਿੱਛੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਏ। "⁸

ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ ਗਰੀਬਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ, ਦੰਗਿਆਂ ਤੇ ਫਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਤੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲੜੇ ਮੱਧਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਉਜਾੜਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇਨਾਂ ਦਾ, ਧੀਆਂ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਦੋਹਾਂ, ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਉੱਚ ਤਬਕੇ ਦਾ ਨਾ ਜਾਨੀ ਤੇ ਨਾ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ, ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਅਤੇ ਹਾਵਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ:-

"ਕੀ ਏ ਬੰਤੋ? ਦੁਕਾਨ ਸੜ ਰਹੀ ਏ, ਹੋਰ ਕੀ ਏ?" ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਵੀ ਖੜਾ ਉਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਬੁੱਤ ਬਣੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਅੱਗ ਦੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ 'ਚੋਂ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਭਾਂਬੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਬੁੱਤ ਬਣੇ ਖੜੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

"ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। " ਹਰਨਾਮ ਨੇ ਮਰੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ। "ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਕ 'ਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। "⁹

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਮਝ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਤਸੱਦਦ ਢਾਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਆਪ ਹੀ ਔਰਤ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਬਣ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਮਰਦ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭੱਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਲਗਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜ -ਤਾੜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਰਦ ਦੀ ਅਣਖ ਵੀ ਔਰਤ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਪਰੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਅੱਣਸੁਖਾਵੇਂ ਸਰੀਰਿਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਟੈਬੂਆਂ, ਕਦਰਾਂ -ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਔਰਤ ਜਾਤ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਵਾਸ ਔਰਤ ਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਥੜੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮਜਾਹਿਦ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣਿਆਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਗਲੀ 'ਚ ਵੜੇ ਤਾਂ ਕਰਿਆੜ ਦੌੜਨ ਲੱਗੇ। ਕੋਈ ਇੱਧਰ ਤੇ ਕੋਈ ਉੱਧਰ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਕ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਧਾ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਬੰਦੇ ਉਹਦੇ ਮਗਰ ਛੱਤ 'ਤੇ ਅੱਪੜ ਗਏ। ਉਹ ਛੱਤ ਦਾ ਬਨੇਰਾ ਟੱਪ ਕੇ ਦੂਜੇ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਨਬੀ, ਲਾਲੂ, ਮੀਰਾ, ਮੁਰਤਜਾ, ਵਾਰੇ-ਵਾਰੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਚੁੰਢਿਆ।"¹⁰

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਅੱਗ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਾਸਟਰ ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਵੱਲੋਂ ਖੂਬ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਨਿਰਕਾਤਾਮਕ ਤੇ ਸਰਾਕਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹਨ, ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੁਹਿਰਦ ਨੇਤਾ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਲਮਨ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਮਨ ਘੜਤ ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ-ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਕਤਲ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ? ਕਿੱਥੇ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨਾ ਹੈ? ਛੁਰਾ ਕਿਵੇਂ ਮਾਰਨਾ ਹੈ? ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਘੁੰਮਾਉਣਾ ਹੈ? ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖਸ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਉਣੀਆਂ? ਭੀੜ -ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਾ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਲੇਫ਼ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣਾ ਆਦਿ ਘਟੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਣਵੀਰ, ਸੰਭੂ, ਧਰਮਦੇਵ, ਸਰਦਾਰ, ਇੰਦਰ, ਮਨੋਹਰ, ਫੈਜੀ, ਹਿੰਸਕ ਤੇ ਖੂਨ -ਖਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਮ ਦੇ ਕੇ

ਮਾਹੌਲ ਖ਼ਰਾਬ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੇਵਵ੍ਰਤ ਵਰਗੇ ਸ਼ਖਸ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਬਿਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਦਈ ਹਨ। ਰਣਵੀਰ ਵਰਗਾ ਕੋਮਲ ਮਨ ਲੜਕਾ ਜਿੱਥੇ ਕੁਕੜੀ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਘਬਰਾਹਟ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਲਟੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਚਾ ਹਲਵਾਈ ਦਾ ਕਤਲ ਕੜਾਹੀ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਰਾ ਭਰਾ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ-

"ਚੁੱਕ ਲੈ ਔਹ ਕੜਾਹੀ। "ਰਣਵੀਰ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇਵ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।
ਧਰਮ ਦੇਵ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਕੜਾਹੀਆਂ ਵਲ ਵਧਿਆ।

"ਜਾਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੜਾਹੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਆਂ। ਸੰਕਟ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਊਗੀ। " ਗੱਲ ਹਲਵਾਈ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ।

"ਕੀ ਗੱਲ ਏ? ਕੌਣ ਓਂ ਤੁਸੀਂ? ਕਿਹਦੇ ਲਈ ਕੜਾਹੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਗੀ? ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਵਗੈਰਾ ਏ?"

ਪਰ ਦੋਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜੁਆਬ ਨਾ ਦਿੱਤਾ।

"ਵਿਚਲੀ ਕੜਾਹੀ ਚੁਕ ਲੈ। ਔਹ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ ਏ। " ਰਣਵੀਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ।

"ਠਹਿਰੇ-ਠਹਿਰੇ, ਦਸੋ ਕੀ ਗੱਲ ਏ? ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਓਂ ਕੜਾਹੀ?"

"ਬਾਅਦ 'ਚ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਊਗਾ, ਚੁੱਕੋ ਜੀ ਕੜਾਹੀ। "

"ਵਾਹ ਇਉਂ ਵੀ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਏ। ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ, ਨਾ ਮੰਗਿਆ, ਆਪਣੇ-ਆਪ ਕੜਾਹੀ ਚੁਕ ਲਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੋ ਕੀ ਗੱਲ ਏ, ਕੌਣ ਓਂ ਤੁਸੀਂ?"

ਤਦੇ ਰਣਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਿੱਲਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ- "ਤੂੰ ਨੂੰ ਦੇਵੋਗਾ ਕੜਾਹੀ?" ਤੇ ਉਹ ਕੁੱਦਿਆ। "

ਇੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਫ਼ਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬੇਗੁਨਾਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਪਣਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦੇ ਬੇਅਰਾਮੀ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮੀ ਸਹਿਮੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਕਸ਼ਕ

ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੱਥੂ ਵਰਗੇ ਗਰੀਬ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਦੇਗਲੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਣ ਦਾ ਛੜਯੰਤਰ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਤੀਆਂ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਇਹ ਕਾਲਖ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਰਹੇਗੀ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਦੌਰਾਨ ਦੰਗਿਆ ਤੇ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਲੰਧਰੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਖੇਡਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਆਪਣਾਪਨ ਦੀਆਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵੀ ਤੰਦਾਂ ਥਾਈਂ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਲਵਲੇ, ਪਨਪਦੇ ਦਿਲ, ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਪੀਡੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਅਣਖ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਦਵੰਦ ਵਿੱਚ ਪਸੀਜਿਆ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਦਲੇਰਾਨਾ ਸੁਭਾਅ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਮੁੱਲ ਲੈਂਦਿਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਫੇਕ ਪਲਾਹੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਕ ਘਰ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ। ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਰੇਹਬਦਾਰ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਉੱਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਲਵਾਈ ਦੇ ਹਮਲੇ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਹਿਸਾਨ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਦਦਗਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਰਾਜੇ ਤੇ ਅਹਿਸਾਨ, ਅਕਰੇ ਤੇ ਰਜ਼ਮਾਨ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਦਦ ਲਈ ਪੁਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੰਤੇ ਹਨ। ਰਾਜੇ ਕਰਨੀ ਤੇ ਕਥਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ, ਰੱਬ ਤੋਂ ਖੋਫ਼ ਖਾਣ ਵਾਲੀ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਸਾਹਸ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਵਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਹੈ। ਰਜ਼ਮਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ:-

ਦੇ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਨੇ ਕੁਹਾੜੀ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ

ਕੁਹਾੜੀ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਚੁੱਕ ਨਾ ਸਕਿਆ।
ਕਾਫ਼ਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ, ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਾਲੇ ਪਨਾਹਗੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਹੋਰ ਗੱਲ। ਉਹਦਾ ਖੂਨ ਕਰਨਾ ਪਹਾੜ ਦੀ ਚੋਟੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਕਿਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਰਮਜ਼ਾਨ ਵੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।¹²

ਨੱਥੂ ਵਰਗਾ ਪਾਤਰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਅਲੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬਿਆ ਸੂਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਕਾਥਰਸਿਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਿਵਜਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਫ਼ਸਾਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਚਿੰਟਾ ਚੇਲਾ ਪਾ ਕੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁ -ਰੂਪੀਏ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਹਰਲੀ ਸੀਟ ਤੇ ਬੈਠਾ ਮੁਨਾਦੀ ਲਈ ਗਲੀ-ਗਲੀ ਮੁਹੱਲੇ-ਮੁਹੱਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੁਕਵੇਂ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਾਲਾ ਨੱਥੂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਵਦੱਤ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਬਚਾਅ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉੱਚ ਵਰਗ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਣਵੀਰ, ਦੇਵ ਦੱਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਰਮੈਸਾਈਸ ਮੈਂਬਰ, ਇੱਕ ਮੁਰਗੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ "ਯੋਧਿਆਂ" ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਝੂਠੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਮਾਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ।" ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬੰਤੇ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਇਕਲੋਤਾ ਸਿੱਖ ਜੋੜਾ ਹੈ, ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤ ਛਾਛ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੰਤੇ ਝਿਜਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ, "ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?" ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਡੂੰਘੇ ਪੱਖਪਾਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਔਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਂਡਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ।

ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੀਜ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਰਿਚਰਡ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੀਜ਼ਾ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨੈਕਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਫਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਭੀਸ਼ਮ

ਸਾਹਨੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਵਲ ਤਮਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਮਾਨਵ ਦੀਆਂ ਮੁਰਝਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਆਸਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਦਰਦ ਸੰਜੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਵਿੱਚ ਕੁੜੱਤਣ ਤੇ ਤਲੱਖੀਆਂ ਖੋਰੇ ਪੰਜਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਈਆਂ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਟੀਵੀ ਸੀਰੀਅਲ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ੍ਰੀ ਮਹਿਤ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਕੇਂਦਰ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ., ਪੰਨਾ: 11
2. ਭਾਈ ਕਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ (1999) ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 1894
3. ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਸ਼ਰਮਾ (ਸੰਪਾ.) (2006) ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਿਭੂਤੀ ਮਿਸ਼ਰ ਪੀ.ਐੱਮ. ਹਿੰਦੀ ਸੰਮੇਲਨ, ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਯਾਗ 11, ਸੰਮੇਲਨ ਮਾਰਗ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਪੰਨਾ: 566
4. ਰਾਮਨ ਸ਼ਿਵਰਾਮ ਅਪਟੇ (2004) ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, , ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਿਊ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 511
5. ਸ੍ਰੀ ਨਵਲ ਜੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਦੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਜੈਨ, ਆਦੀਸ਼ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਕਰੋਲ ਬਾਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 852
6. ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ (2020) ਤਮਸ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: ਕਵਰ ਪੰਨਾ
7. ਗੋਪਾਲ ਰਾਏ (2004) ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 303
8. ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ (2020) ਤਮਸ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਨੇਮਨ ਸਿੰਘ ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ: 80
9. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 152/183
10. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 232
11. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 78
12. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 217

Cite this Article-

ਡਾ. ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ (Dr. Sukhwinder Kaur), ਨਾਵਲ 'ਤਮਸ': ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ (NOVEL 'TAMAS':- IK ADHIYAN), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume 3, Issue 3, July-September 2025, Page: 49-54.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.08>

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).